

BART VERVAECK

Een bonte duisternis. *Spotvogel* van Hafid Bouazza

Hafid Bouazza, *Spotvogel*. Prometheus, Amsterdam, 2009.

OVER LITERATUUR EN DEPRESSIE IS al veel geschreven. Het ramptoerisme — allang een integraal onderdeel van onze amusementscultuur — is bereid suïcidale schrijvers televisietijd te offeren die ze alleen voor hun boeken nooit zouden krijgen. Geerten Meijning en Rogi Wieg mochten enkele jaren geleden in allerlei praatshows over hun depressie komen vertellen. Zonder hun zelfmoordpogingen hadden ze die heiligdommen van de cultuurindustrie ongetwijfeld nooit mogen betreden. De alcoholverslaving en depressie van Hafid Bouazza zorgden voor een beetje minder spektakel, maar de auteur mocht wel bij Pauw en Witteman een en ander komen toelichten. Hij had het daarbij ook over *Spotvogel*, zijn nieuwe en korte roman waarin enkele echo's op te vangen zijn van de mens achter het boek.

Ook zonder die echo's is *Spotvogel* een ongemeen interessant boek. Het is bovendien heel ongewoon door de manier waarop het de zwaarmoedigheid behandelt. Wie *Kameraad scheermes* van Wieg (2003) leest, of *Tussen mes en keel* van Meijning (1997), ziet hoe twee getormenteerde vertellers hun psyche tot in de kleinste details analyseren. Dat levert in beide gevallen indrukwekkende literatuur op, maar de indirecte, poëtische en soms bijna lichtvoetige benadering van Bouazza zorgt voor een even knappe tekst. De rationele analyses van Wieg en Meijning maken gebruik van het psychiatrische jargon (de diagnose van Wieg luidt *major depression*, die van Meijning *MDI* of *manic-depressive illness*). Ze gaan de chaos van de depressie te lijf door de problemen terug te brengen tot benoembare kwesties. Bouazza daarentegen vermijdt psychologisering en analyse, hij gebruikt nauwelijks wetenschappelijke termen, en vooral: hij benoemt niet, maar suggereert. De depressie en het ik — de centrale aandachtspunten bij Wieg en Meijning — staan niet in het middelpunt van *Spotvogel*. Het verhaal gaat vooral over de mensen (en de vogels) rondom de ik-verteller: in Nederland zijn moeder, in Oujda buurman

Warid en diens zus Sephina, in het noordelijke Imzoren de wondermooie Andala ('Wat voor schitteringen dansten er in haar ogen als zonnen tussen gebladerte') en haar man Makhometo.

Dat zijn allemaal goede mensen, die de ik-figuur verzorgen en liefhebben. (Ook dat is wel even anders bij Wieg en Meijsing: hun omgeving is vaak bedreigend en vijandig.) Ze begeleiden hem op zijn tocht die hem uit de depressie moet redden. De moeder van de verteller probeert hem van 'de weg van zwaarmoedigheid' te halen en stuurt hem van Nederland — waar hij woont — naar Marokko. Eerst naar Oujda, en dan naar het noorden, waar zijn vaderlijk huis op hem wacht. 'En ook al ben ik er niet geboren, al heb ik het slechts sporadisch bezocht, het voelt als een terugkeer naar mijn land — het stof dat mijn vader in mijn bloed of genen heeft achtergelaten.' Een terugkeer naar de bron is het in geen geval, want de verteller is 'een immigrant' in zijn eigen geboorteland geworden. Terugkeren in de ruimte blijkt dus niet mogelijk.

Ook in de tijd is er geen terugkeer mogelijk. Dat is nochtans wat de verteller het liefst van alles zou willen. Soms ligt hij als een kind op de schoot van zijn moeder, maar hij moet toegeven dat hij meestal als een volwassene in de goot ligt: 'De goot is een soort schoot of baarmoeder', zegt hij niet zonder bitterheid. Als een rode draad slingert het regressieve verlangen van de hoofdfiguur zich door het verhaal, maar het blijkt geen draad van Ariadne. De vogel uit de titel van het boek is de orpheusspotvogel, *hippolais polyglotta*, die in tropisch Afrika leeft maar soms in Nederland en omgeving broedt. Die 'spotvogels van Orpheus' brengen de centrale draden van het verhaalweefsel samen. De diertjes staan voor de terugkeer naar wat onherroepelijk voorbij lijkt (de onderwereld, waarnaar Orpheus afdaalt); ze staan voor de muziek en de lyriek die de orfische dichter toegang tot die onderwereld verschaffen; ze getuigen van de migratie en van de vruchtbaarheid. Al die cruciale verhaalelementen versterken elkaar, lopen dooreen en zorgen zo voor de onvatbare rijkdom van dit dunne boekje. Ik haal dat indrukwekkende weefsel uit elkaar en bekijk slechts enkele draden.

Zin en zintuig

Spotvogel lijkt niet alleen door de omvang en de vormgeving op *Momo*, een wonderlijk boekje dat Bouazza in 1998 publiceerde en dat het verhaal vertelt van een dromerig jongetje dat zich aangetrokken voelt tot de zintuiglijke wereld van de kleuren en de klanken. De wij-verteller van *Momo* is de verpersoonlijking van die wereld. De constant aanwezige vogels — meestal mussen — zijn de gezanten van dat universum: in hun geluid klinkt de extase van de zintuiglijkheid. Dat was al eerder vertoond in de literatuur, meer bepaald in het sensitivisme van de Tachtigers. Bouazza's wij-figuur sprak dan ook als Frederik van Eeden of Lodewijk

873 van Deyssel: in fraaie volzinnen met archaische woorden, veel zintuiglijke beelden en suggestieve, poëtische metaforen. De verteller beloert Momo, hij ziet het kind zo graag dat hij Momo's moeder begint te haten. En aan het eind van het verhaal slokt hij het jongetje op. Het verdwijnt tijdens een schoolreisje. Het personage verdwijnt letterlijk in het verhaal, zoals het ik verdwijnt in de extase. De extatische zintuiglijkheid is dus niet zonder gevaren.

De ik-figuur van *Spotvogel* is in een aantal opzichten de volwassen versie van Momo. Hij moet erkennen dat de wereld van de volwassenen onttoverd is, grijs en deprimerend. Hij wil weer als Momo worden en daarom zoekt hij zijn heil in de zintuiglijkheid. In Marokko luistert hij naar de vogels: 'Geen enkel tijdstip van de dag hier is zonder minstreef.' Hij kijkt naar de vrouwen, leert weer genieten van eten en drinken: 'Ik at zoals ik nooit eerder had gegeten en voelde mij daarna zwaar in het hoofd, licht in mijn geest.' Zijn taal wordt al even zinnelijk. Hij verliest zich, net als de verteller van *Momo*, in lange beschrijvingen, bijvoorbeeld van 'de geur van een jonge vrouw, warm, iets biscuitachtigs, geplette klapprozen, maar vooral de geur uit haar mond, estradiol van oestrogeen, de juiste geur van een vrouw precies tussen maandstonden in, de geur van de bloem *monenis*. Haar zonverkoelde rankklokken, die haar schouders niet bereikten maar om haar hals wingerden, roken naar olijfolie, en de blijdschap in haar blik overstroomde mij.' De beeldspraak is soms ronduit homerisch, bijvoorbeeld in de beschrijving van de dageraad, 'toen bleke Aurora, gekleed in violet en gekroond met een rozenguirlande, vertrok op haar bekende weg'.

Maar net als bij Momo blijkt de zintuiglijke roes niet zonder gevaren. Doordat zijn gewaarwordingen opnieuw intenser worden, lijkt de hoofdfiguur weliswaar te ontsnappen aan de depressieve staat van gevoelloosheid, maar tegelijkertijd herleeft in hem het gevoel dat aan de basis lag van de depressie: een obsessieve, maar gefnuikte liefde voor een niet nader genoemde vrouw: 'Ik dacht altijd aan haar en had meer moeite om mijn gedachten van haar af te leiden dan ze naar haar toe te leiden.' Zo dreigt de herontdekte zintuiglijkheid een cirkelgang te worden: de verteller ontsnapt niet aan zijn zwaarmoedigheid maar hervalt in de gevoelens die er aanleiding toe gaven.

Misschien kan die cirkel worden doorbroken door de zintuigen te temmen en te richten via literaire zinnen. De chaos van de verliefdheid zou in een sensuele en sensitivistische taal tegelijkertijd worden geuit en gecontroleerd. De vernielende stormwind zou een weldoende bries worden: 'Ik denk woorden te hebben gevonden, waaronder gedachten schuilen en niet enkel de wind die mijn geest zo lang heeft doorblazen.' Het schrijven lijkt een therapie: 'En ik denk woorden te hebben gevonden, een toevlucht voor mijn eens verwarde geest. Er lijkt wel een

874 zegening te liggen in de vriendelijke bries die over mijn gezicht waait', zegt de ik-figuur herhaaldelijk. De herhaling is een literaire stijlfiguur die de verteller graag gebruikt. Zo herneemt hij het begin van zijn verhaal bijna letterlijk wanneer hij halfweg is en zich opmaakt om het verhaal van Noral en Marfisa te vertellen. De herhaling past niet alleen bij de obsessieve verliefdheid (die telkens naar dezelfde figuur terugkeert), maar ook bij het regressieve verlangen, dat wil herhalen wat nooit meer terug zal komen.

Het therapeutisch bedoelde verhaal van Noral en Marfisa gaat over twee geliefden die elkaar niet mogen zien. De liefde is sterker dan het verbod en de twee zien elkaar toch in het geheim. Als de vader van Marfisa dat ontdekt, doodt hij zijn dochter. Het verhaal — dat op zich ook al een herhaling is, aangezien Bouazza het eerder publiceerde in *De Gids* en als Radioboek — is een *mise-en-abyme* waarin de niet nader genoemde noodlottige liefde van de hoofdfiguur weerspiegeld wordt. Maar of herhaling en weerspiegeling voldoende zijn, valt zeer te betwijfelen. Aan het begin hoopt de verteller dat zijn vogelpen — waardoor hij lijkt op de vogelachtige wij-verteller van *Momo* — hem weer tot leven zal brengen: 'Het is tijd voor mijn geest om te ruïen. Er valt veel te zeggen voor het schrijven met een veerpen, hoe geaffecteerd ook: met dode veren brengt men woorden tot leven. Hopelijk zichzelf ook.' Aan het eind moet de verteller echter toegeven dat ook de literatuur er niet in slaagt de wondere wereld van de liefde en van Momo te behouden of te herstellen: 'Oud papier even kostbaar als de veren van Aphrodites duiven. Maar dit alles biedt geen troost; er is een helder en pijnlijk besef dat zich niet begoochelen laat door de maskeraden van de verbeelding.'

Waar de troost dan wel gevonden kan worden, suggereren de laatste zinnen van het verhaal: 'Nu kan ik eindelijk voor het eerst voor mijzelf koken. Nu heb ik iets omhanden.' Makhometo en Andala komen niet meer opdagen om de ik-figuur te helpen. Hij zal nu voor zichzelf moeten zorgen. Hij zal moeten handelen in plaats van schrijven. Als er al een oplossing voor zijn problemen bestaat, dan ligt die niet in de literatuur, die zich immers verliest in de cirkels van herhaling en weerspiegeling, maar in het concrete en onherhaalbare zintuiglijke leven van alledag.

De problematiek van de herhaling en de weerspiegeling is vervat in de titel van de roman. De spotvogel is immers vooral bekend om zijn grote imitatietalent. Hij kan het gezang van tientallen vogels nabootsen. Zo is het misschien ook met de literatuur. Ze is nabootsing en echo van wat niet meer te achterhalen valt. Ze bestaat uit zinnen die zonder blijvend succes zintuigen proberen te betrappen. In die zin is ze een bespotting van wat ze wil weergeven en vatten.

Aangezien de spotvogel verbonden is met Orpheus, die naar de Hades afdaald om zijn verloren geliefde terug te vinden, roept de vogel de zielen van de onderwereld op. De verteller laat er geen twijfel over bestaan dat het diertje via zijn wetenschappelijke benaming, *hippolais polyglotta*, geassocieerd is met de migratie van de zielen. 'Het enige wat ik wilde', zegt hij, 'was mijn hart weer in mijn boezem voelen. En een ziel in mijn lichaam. Ik kende de vertelling van Hippolais, die handelt over de vorst of demon wiens ziel in een vogel huisde.' De verteller is ook in die zin een migrant: zijn ziel is gemigreerd, zijn lichaam is onbeziel, een lege huls. Dat is de mythologische omschrijving van zijn depressie. Psychologisch bekeken moet hij hoofd en hart, geest en lichaam, ziel en zintuig proberen te verzoenen. Dat is een stap verder dan de zinnelijke roes die het hoofd en de geest bedwelmt.

Voor die verzoening volstaat het niet in je eigen ik te zoeken. *Spotvogel* is, zoals gezegd, geen narcistische analyse van het ik. De hoofdfiguur heeft de anderen nodig om het evenwicht tussen ziel en lichaam terug te vinden en om zo terug te keren tot het volle leven. In Marokko ontmoet hij vriendelijke en behulpzame mensen, zijn omgeving is 'een en al leven', zijn naasten zijn 'mensen die geen veinzen kennen'. Af en toe lijkt zijn verblijf in Marokko op een sprookje. Niet alleen zijn er pratende duiven en bloemen, ook de verzorging die hem te beurt valt, is sprookjesachtig. Zo haalt Sephina 'als in een sprookje [...] tapijten en kussens' uit de kasten.

Sprookjes zijn gemeenschappelijke verhalen, geen individualistische en zelfzuchtige creaties. Ze worden door een hele groep of cultuur verteld en doorgegeven. Iets soortgelijks geldt voor de traditionele liedjes die Warid zingt en voor de spreuken die, op borden langs de weg, de volkse wijsheid tonen: 'Haastigheid komt van de duivel / Voorzichtigheid komt van God.' Zelfs een persoonlijke brief gaat hier over verbondenheid, traditie en het doorgeven van het leven. Van Warid krijgt de hoofdfiguur een brief van zijn overleden vader. Daarin laat de man hem het huis in het noorden na, waardoor de ik-figuur opgenomen wordt in de (familie)traditie. Terwijl hij leest, 'werd ik opgeheven uit de boezem van de brief naar de boezem van het leven zelf. Ik ademde weer. [...] Ik vond de brug.'

Door de band met de omgeving en de traditie, verliest het ik zijn zelfgerichtheid. De individualist zou ook kunnen zeggen: je verliest je vrijheid. Maar het gaat veeleer om een andere vrijheid, en ook hier weer duikt het symbool van de vogel op: 'En nu voel ik mij vrij, niet zoals een vogel, maar vrij zoals vrijheid alleen in uitgestrekte, bergomringde en oneffen vlakten kan zijn en dankzij mensen die geen veinzen kennen.' Vrijheid gaat hier samen met gemeenschappelijkheid en, voor wie van aanver-

wante abstracte termen houdt, met verantwoordelijkheid. Tijdens zijn depressie kende de ik-figuur dat gevoel niet: 'Ik had beter mijn best kunnen doen', beseft hij nu. Maar net als de obsessieve liefde die mede tot de depressie geleid heeft, blijft die schuld onuitgesproken en onopgehelderd. Ook hier weer is er geen plaats voor een analyse die op het zelf en het verleden gericht is. Het gaat meer om de anderen en de toekomst.

Die toekomst ligt blijkbaar in het doorgeven van het verleden. In Marokko ziet de ik-figuur overal symbolen van vruchtbaarheid: baby's en kinderen, rijke oogsten, mild land. Zelfs als de rivier Neccor bijna geheel opgedroogd is, bedenkt de hoofdfiguur: 'Toch lijkt alles zo vruchtbaar.' Ook de doodgeslagen Marfisa is niet voorgoed dood: 'Twee grote zwellingen waren zichtbaar onder het doodskleed waar haar voeten gebroken waren ... Alsof ze aan het botten was, alsof ze vruchten droeg.'

En toch. Wie denkt dat deze roman de Marokkaanse cultuur verheerlijkt, heeft niet goed gelezen. Zo bevat het verhaal van Noral en Marfisa een waarschuwing en een relativering van de positieve schildering van Marokko — en algemener van een op de traditie en gemeenschap gerichte cultuur. Er is sprake van 'een Arcadië dat nooit in Marokko gelegen kan hebben'. De traditie kan ook desastreuze gevolgen hebben. De vader van Marfisa erkent geen persoonlijke keuze, geen liefde. De geboden van de groep — vastgelegd in religie, etiquette enzovoort — maken dergelijke individuele vrijheden totaal onmogelijk. De gevolgen zijn verschrikkelijk.

De kritiek van de verteller blijft zoals steeds impliciet. Maar het is niet moeilijk te zien hoe nefast de eerbied voor traditie en familie kan zijn wanneer Marfisa's vader over de wees Noral zegt: 'Ik zweer op het hoofd van mijn kinderen dat hij je nooit, *nooit* zal krijgen, hoor je? Hij heeft geen familie. Hij kan niet alleen voor jou zorgen.' En het is evenmin moeilijk te begrijpen wat bedoeld wordt met de sluier die het meisje verplicht wordt te dragen, of met het steeds toenemende aantal moskeeën. In die moskeeën ontmoeten Noral en Marfisa elkaar, maar dat mag niet: religie en liefde hebben blijkbaar niets met elkaar te maken.

Hier bereikt de vogelsymboliek de andere pool. Aan de ene kant staat de losgeslagen vrijheid, aan de andere kant staat de totale bewegingloosheid. De vogel valt letterlijk en figuurlijk stil. Marfisa wordt doodgeslagen: 'Haar gekrijs had zelfs de spotvogels van Orpheus verdwaasd — en zij zweggen verward.' Tussen de complete vrijheid van de solitaire vogel en de totale onvrijheid van de door de traditie gekooide vogel, zweeft de spotvogel die beziel is door de anderen en de traditie — zonder daardoor te worden bepaald en beperkt. Die bezieling is de culturele betekenis van de mythologie die wil dat spotvogels de zielen van overledenen in zich dragen.

Vele kleuren zwart

Letterlijk en figuurlijk zweeft de spotvogel tussen extremen: hart en geest, zelf en ander, vrijheid en nabootsing. In *Spotvogel* is dan ook weinig of niets eenvoudig of eenduidig. Alles draagt zijn omkering in zich — het wordt bezield door wat het niet is. Daardoor heeft alles en iedereen in dit verhaal vele lagen. Zo is het, net als in Bouazza's vorige roman *Paravion*, soms heel moeilijk het verschil te zien tussen Nederland en Marokko. Het verhaal van Noral en Marfisa speelt zich af in 'het stadje Gorthoem, een naam die "bergtop" betekent in het Arabisch', maar de naam doet denken aan Gorkum. Aan het eind zegt de verteller: 'Dit gebeurde in het land waar ik geboren werd en waar ik het liefst vertoefde, en dat land, mijn enige en lieve lezeres, is niet Marokko, maar een land in het Noorden, waar, zoals Plinius zei, de bomen onder de rivieren groeien — een Moerasland, een Houtland, een Neder Land.' Niets is alleen zichzelf. Het sprookje wordt soms een nachtmerrie, de idylle een depressie.

Ook de hoofdfiguur is veelgelaagd. Eén keer krijgt hij een naam, wanneer Andala over hem zegt: 'Hij is hier niet voor een vrouw. Hij is een gegijzelde van zichzelf. Hafid zoekt verlossing.' Wanneer hij over Noral en Marfisa vertelt, lijkt hij over zichzelf en zijn noodlottige liefde te spreken. Maar wie de drie figuren — auteur Hafid Bouazza, de ik-verteller en het personage Noral — samen wil nemen wordt gewaarschuwd: 'Noraldino is geen vermomming van mijn naam (noch is Hafid mijn naam: "Hafid zoekt verlossing" is een uitdrukking) en leed is niet overdraagbaar, zeker niet anagrammatisch.' Letters, woorden en literatuur slagen er niet in het leed te vatten en mee te delen. De traditionele bedoelingen van de literatuur der zwaarmoedigheid worden hiermee verregaand gerelativeerd.

Maar ondanks die relativering aan het eind van zijn verhaal heeft de verteller zijn lezers op dat moment de vele kleuren en geuren van de zwaarmoedigheid laten zien en proeven zonder de depressie ooit in het centrum van zijn verhaal te plaatsen. Dat is de krachttoer van *Spotvogel*: het is een uitzonderlijk kleurrijk verhaal over die ene kleur, zwart. 'Ik leefde in een bonte duisternis', zegt de verteller, 'in de opgehangen misten van een verschoonde wereld en in de sparkende hallen van duisternis.' *Spotvogel* is een zintuiglijk taalfestijn dat via die sensitivistische omweg vertelt over het onvermogen nog iets te voelen. Zogezegd is het boek gericht tot één lezeres, de nooit nader genoemde geliefde. Maar dat kan evengoed een symbool zijn voor de muze — Homerus is hier toch nooit ver weg. En in ieder geval zal de lezer van dit boek het oneens zijn met de verteller wanneer die beweert dat hij er niet in geslaagd is het leed over te dragen en dat hij voor slechts één lezeres heeft gesproken. Niets in dit boek is één en zichzelf. Ook de schijnbare onmacht van de verteller niet. Gelukkig maar.